

QADIMGI VA ILK ORTA ASRLARDA O'RTA OSIYO HUDUDIDA MUSIQA SAN'ATI RIVOJI

Karimov Saxob Baxromovich

Jizzax davlat pedagogika universiteti Musiqiy ta'lim kafedrası o'qituvchisi

E-mail: karimovsaxob1@gmail.com

Tel: +998990834259

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20390141>

O'rta Osiyo olimlarining musiqa nazariyasiga oid asarlari xalqning musiqiy hayotiga bag'ishlangan sahifalardan joy olmagan. Lekin shak-shubha yo'qki, saroy va shahar doirasida ommaviylashgan boy, rivojlangan musiqa san'ati, ajoyib kuylar ijodkori, ijrochilari bo'lgan o'rta asr bastakorlarining professionallashishi xalq musiqa madaniyati zaminida o'sdi va rivojlandi, ijod etishning qat'iy qoidalari esa xalq musiqa amaliyotining ko'pincha ijodiy qayta ishlanishi natijasi bo'ldi.

O'zbek xalqining musiqa madaniyati ko'p asrlik tarixga ega. Ko'pgina sozanda va xonandalar avlodining faoliyatida qaror topgan xalq hamda ogzaki an'anadagi professional musiqa san'ati bu haqda guvohlik beradi. Moddiy madaniyat yodgorliklarining tasdiqlashicha, bugungi O'zbekiston territoriyasida O'rta Osiyo xalqlarining ajdodlari yaratgan qadimgi sivilizasiya mavjud bo'lgan. Arxeologiya ma'lumotlari, tasviriy san'at asarlar (sharq poetik ijodiyoti asarlarida tasvirlangan miniatyura), sovet sharqshunoslarining yangi tadqiqotlari va nihoyat O'rta asrdagi O'rta Osiyo olimlarining musiqiy risolalari tarjimai o'zbek xalqi musiqa madaniyati taraqqiyotining tarixiy jarayonini tasavvur qilishimizga yordam beradi.

O'zbek xalqi ajdodlarining musiqa sarchashmalari O'rta Osiyo territoriyasida yashagan qardosh xalqlar, birinchi navbatda tojik xalqi ijodi bilan mustahkam bog'langan. Bu musiqa asarlari X-XI asrgacha (ya'ni bu xalqlar aktiv chegaralangunlarigacha) o'zida bir butunlikni ifoda etdi, keyinchalik u o'zbek va tojik musiqa madaniyatlarining shakllanishi uchun umumiy asos bo'lib xizmat qildi.

O'rta Osiyo xalqlari hayotida tarixiy chegaralanish bosqichi taxminan bizning eramizgacha bo'lgan birinchi ming yillikdan boshlanadi. Bular o'troq dehqonlar (sugdiylar, baqtriyaliklar, xorazmiylar) hamda ko'chmanchi (saklar, massagetlar va boshqa) qabilalar edi. Ular haqidagi ma'lumotlar Avestoda ham uchraydi. Xalq poetik va musiqa san'atining boshlanishi o'sha davrlarga borib taqaladi. Xalq poetik va musiqa san'ati dastlab sinkretik holatda bo'lgani to'g'risida Avesta kitobi va boshqa qadimgi yozma yodgorliklar, shuningdek, O'rta Osiyo xalqlarining turmushi, ularning urf-odatlarini, to'y-tomoshalarining arxaik elementlari guvohlik beradi. Buni arxeologiya, etnografiya va boshqa fanlar bergan ma'lumotlar ham tasdiqlaydi. Sinsiz jamiyat sharoitida O'rta Osiyoda musiqa asboblarning asosiy ya'ni urib chalinadigan, puflab chalinadigan va torli sozlar turlari vujudga kelgan edi.

Urug'chilik jamiyatining emirilishi va sinfiy jamiyatga o'tish, Baqtriya, Sug'diyona va Xorazmda davlatlarning paydo bo'lishi, axmoniylarning harbiy-ma'muriy jihatdan birlashuvlari, Aleksandr Makedonskiy davlati, Grek-Baqtriya podsholigining vujudga kelishi eramizdan oldingi VII asrdan to eramizning IV asrigacha bo'lgan juda katta tarixiy davrni o'z ichiga oladi. Bu davr epik xarakterli mifologik qahramonlik ustun bo'lgan qadimgi og'zaki musiqali poetik ijodning yuzaga kelishi bilan mashhurdir.

Qahramonlik afsonalari, epik qo'shiqlar O'rta Osiyo xalqlarining o'z mustaqilliklari uchun olib borgan mardonavor kurashlarining bo'yoqdor tasvirlari bilan to'la. O'z xalqining ozodligi yo'lida jonini qurbon qilgan cho'pon Shiroqning mislsiz jasorati, vatanga bo'lgan muhabbati

to'g'risida hikoya qiluvchi Sak af sonalaridan parchalar bizning kunlarimizgacha saqlanib kelgan. Masalan, Rustam va uning janglari, malika Taxminaga bo'lgan muhabbati, tanimagan otasi qo'lida qatl qilingan o'g'li Suxrob ning o'limi to'g'risida hikoya qiluvchi qo'shiqlar mustaqil marosim tomoshalariga aylanib ketgan. Keyinchalik bu qo'shiqlar tojik xalqining ajoyib eposi «Shohnoma»da o'z aksini topdi. Rustam, Siyovush va boshqa bahodirlar to'g'risida afsonalar sikli yaratildi.

Xudolarga sig'inish bilan bog'liq bo'lgan turli xil marosimlarda ham qo'shiq aytilgan. Bu haqda Avestoda bayon qilingan. Avesta gimnlari (yashtlar) ning o'zi rechitativ tarzida ijro etilgan. Gimnlar xor bo'lib aytish mumkin bo'lgan band va Takrorlanuvchi naqoratli yarim nasriy, yarim vaznli rivoyatlardan iborat bo'lgan. Xudolarga sig'inish bilan bog'liq bo'lgan bo'lgan marosimlarda muqaddas olov atrofida qo'shiq aytilgan, raqs tushilgan.

Xalqning bayram marosimlari, masalan: bahorda kun va tunning baravarlashuvi Navro'z keng tarqalgan edi. O'rta asr yozuvchilari musiqaning mehnat marosimlaridagi roli, insonning musiqani olam tuzilishi bilan, tabiatdagi o'lish va tirilish haqidagi miflar bilan bog'lashga bo'lgan intilishlarini ham ko'rsatib o'tganlar.

O'rta Osiyoning yirik davlatlari territoriyasida vujudga kelgan zo'ravonlikning mustahkamlanishi ularni atroflagi davlatlar bilan yanada yaqinlashtirdi: O'rta Osiyo Aleksandr Makedonskiy davlati tarkibiga, keyinchalik esa Grek-Baqtriya podsholigi tarkibiga kirgan edi. O'rta Osiyo tarixida antik deb nomlangan bu davr (eramizdan oldingi IV asrdan eramizning III asrigacha) madaniyatda aks ettirilgan. Grek musiqa asboblarining tasviri saqlanib qolgan. Masalan, Ayritom frizida qo'sh aploski uchratish mumkin.

Qadimgi O'rta Osiyodagi antik madaniyatning ko'p g'alaba qozonishini aniqlagan holda sovet sharqsunlari uni bilishning o'ziga xosligini, aytaylik musiqa asboblarida (nay, doira,) sof haroratni saqlab qolishdi. Garchi Gretsiyaning O'rta Osiyo musiqa madaniyatiga qarashni O'rta Osiyolik olimlarning musiqaga tegishli risolalarida uchrashish mumkin bo'lsa ham, vaqt o'tishi bilan bu muammo yo'qoladi.

Kichik terrakotiv haykaltaroshlik Urta Osiyo antik madaniyatining yorqin yodgorligi hisoblanadi. Afrosiyob (qadimgi Samarqand shahrining o'rni) dan topilgan ko'pgina haykalchalarda aksariyat nay, ud, doira chalayotgan sozandalar tasvirlangan. Ko'plab topilgan haykalchalar musiqaning sug'dlar va ularning poy- taxti bo'lgan Samarqand hayotidagi ahamiyati to'grisida guvohlik beradi. O'zbek klassik adabiyoti asarlarida qayta-qayta ta'kidlanganidek, Xorazm musiqasi ham boy va rang-barangligi bilan ajralib turadi.¹

Ilk o'rta asr san'ati (IV-IX asrlar)

Musiqiy cholg'ularning eramizgacha mavjud bo'lganligi tasdiqlovchi zamonaviy arxeologik topilmalar kata qiziqish uyg'otadi. Jumladan, yaqinda Samarqand viloyatining qishloqlaridan birida, ayol qabridan oltin va bronza taqinchoqlar orasida suyakdan ishlangan nay topilgan hamda uning bronza davriga mansubligi aniqlangan. Shuni xam aytish kerakki, o'zgacha ko'rinishga ega bo'lgan buben cholg'usi xam O'rta Osiyoda qadimdan istiqomat qilgan aholiga ma'lum bo'lgan. Afrosiyobning terrokata haykalchalariga qarab, lyutnya (ud) so'g'diylarning sevimli cholg'usi bo'lganligini aniqlash mumkin.

¹ Ayritom frizi M. E. Massonning Ayritom qal'asi (Termiz sh. sharqi) ga qurilgan arxeologik ekspeditsiyasida topilgan devor parchasi.

So'g'd musiqachilari udni tik turgan holda, o'ng qo'lini torlarga (ba'zan muzrobnini ushlab), chap qo'lini esa cholg'uning dastagiga qo'ygan holda ijro etganlar. Ko'proq cholg'ularda to'rttadan ba'zilaida esa uchtdan torlari mavjud. Torlar dekaga joylashtirilgan tor ushlagichga mahkamlangan. Daraxt tanasidan butunligich o'yib olingan terrokata lyutniyasi ham kata qiziqish uyg'otadi. So'g'diylar bu cholg'uni qanday nomlaganliklari noma'lum bo'lganligi sababli, unga ovro'pacha "lyutniya" atamasi qo'llanilgan.

Afrosiyob terrokata haykalchalarida lyutniyaning ko'p tasvirlanganligi So'g'diylarda bu cholg'u keng qo'llanilganligidan dalolat beradi. Kalta lyutniya tasviri qadimgi Xorazm, Marv va Sharqiy Turkistonning terrokatalaridan ham ucraydi. Ma'lumotlarga qaraganda, lyutniya Gretsiyada mashhur cholg'u bo'lmagan. Qadimgi Misrda esa ko'pgina madhiy yodgorliklarning tasdiqlanishicha "uzun lyutniya" nomli cholg'uning boshqa turi mavjud bo'lgan, u ham bo'lsa qadimgi Misr musiqa tadqiqotchilarining taxminiga ko'ra Misrga Osiyodan keltirilgan ekan.

Qadimgi va ilk oʻrta asrlarda Oʻrta Osiyo hududida musiqa sanʼati nihoyatda yuksak rivojlanish bosqichini bosib oʻtgan. Bu davrda mintaqa Buyuk Ipak yoʻlining markazi sifatida turli madaniyatlar oʻzaro tutashgan chorraha vazifasini bajardi. Mahalliy xalqlar zardushtiylik, shomonlik va buddaviylik kabi dinlarning marosim qoʻshiqlari asosida oʻzlarining betakror musiqiy anʼanalarini shakllantirdilar. Natijada oddiy xalq kuylari bilan birga saroy muhitiga xos boʻlgan professional kasbiy musiqa sanʼati ham qaror topdi.

Arxeologik topilmalar, xususan, qadimgi Afrosiyob, Panjakent va Bolaliktepa devoriy suratlarida aks etgan sozandalar tasviri bu davrda cholgʻu ijrochiligi juda taraqqiy etganini koʻrsatadi. Barbad, nay, chang va turli zarbli asboblarning ohangdoshligi oʻsha davr maʼnaviy hayotining ajralmas qismi boʻlgan. Oʻrta Osiyo musiqachilarining mahorati shu qadar yuqori boʻlganki, ular hatto Xitoyning Tan sulolasi saroylarigacha taklif etilib, u yerdagi musiqiy madaniyat rivojiga kuchli taʼsir koʻrsatganlar.

Xulosa qilib aytganda, qadimgi va ilk oʻrta asrlardagi musiqiy izlanishlar va yutuqlar shunchaki koʻngilochar vosita boʻlib qolmay, xalqning dunyoqarashi va estetik didini belgilovchi asosiy omil boʻlgan. Ushbu davrda toʻplangan boy tajriba va musiqiy meros keyinchalik Sharq uygʻonish davri (Islom Renessansi) musiqashunosligi va xususan, Forobiy, Ibn Sino kabi qomusiy olimlarning ilmiy asarlari uchun mustahkam poydevor vazifasini oʻtadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Solomonova T. E. — [Oʻzbek musiqasi tarixi](#) (Toshkent, "Oʻqituvchi", 1981). Mintaqa qadimgi va ilk oʻrta asrlar musiqa madaniyatini tizimli yoritgan fundamental asar.
2. Madrimov B. — Oʻzbek musiqa tarixi (Toshkent, 2019). Qadimgi Baqtriya, Soʻgʻdiyona va Xorazm musiqa madaniyatini qamrab olgan oʻquv qoʻllanma.
3. Odilov A. — Oʻzbek xalq cholgʻularida ijrochilik tarixi (Toshkent, "Oʻqituvchi", 1995). Qadimgi torli va puflama cholgʻular tarixi tahlil qilingan.
4. Vyzgo T. S. — *Музыкальные инструменты Средней Азии. Исторические очерки* (Moskva, "Музыка", 1980). Afrosiyob va Panjakent arxeologik yodgorliklaridagi cholgʻularni ilmiy tahlil qilgan eng mukammal monografiya.
5. Avesto — Muqaddas kitob matnlari (X. Hamidov, "Avesto fayzlari", Toshkent, 2001). Ilk bor musiqali-poetik sinkretik ijod va diniy qoʻshiqlar haqida maʼlumot beruvchi qadimgi manba.
6. Abu Nasr Forobiy — *Kitab al-musiqa al-kabir* ("Musiqa haqidagi katta kitob"). Ilk oʻrta asrlar musiqiy akustikasi, cholgʻulari (tanbur, barbat) va nagʻmalar tizimini asoslab bergan nodir asar.
7. Qoʻshayev I. — [Oʻrta Osiyo xalqlarining musiqa ijodi](#) (Xalqaro konferensiya materiallari, 2023). Qadimgi oʻtroq va koʻchmanchi qabilalar musiqiy munosabatlari tahlili.
8. Joʻrayev A. Y. — [Oʻrta Osiyo hududida qadimgi davr musiqa madaniyati. Cholgʻulari tarixi](#) (Ilmiy maqola, Termiz, 2022). Terrakota va devoriy suratlarda ud, arfa, chang cholgʻularining aks etishi.